

Dk. prof. Waldemar Rozyrkowski

Związki Prymasa Stefana Wyszyńskiego z obszarem województwa kujawsko-pomorskiego

Tekst opublikowany w: *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radziwiński, Toruń 2017, s.
541- 553, 602-604.

Tekst przeznaczony dla uczestników Konkursu o Wielkich Polakach

Prymas Stefan Wyszyński na tle historii Polski w XX i XXI wieku

Wstęp

Stan badań nad życiem i posługą Prymasa Stefana Wyszyńskiego skupia się przede wszystkim na problemach ogólnopolskich [Zob.: Czackowska 2009; Żaryn 2012; Czackowska 2013; *W służbie Boga i Polski* 2014]. Jest to do pewnego stopnia zrozumiałe. Wydaje się jednak, że w takiej perspektywie nie dostrzegamy wielu ważnych aspektów związanych z jego osobą i posługiwaniem duszpasterskim. Na szczególne zainteresowanie czekają wizyty Prymasa w różnych regionach i mniejszym miejscowościach Polski, jak również spojrzenie na kardynała Wyszyńskiego nie tylko z punktu widzenia jego prymasostwa, ale także posługi duszpasterskiej, np. jako pasterza archidiecezji gnieźnieńskiej. Poprzez te lokalne wizyty będziemy mogli dostrzec pełniejsze oblicze posługi Stefana Wyszyńskiego jako Prymasa, a tym samym i poznać na poziomie lokalnym różne odsłony funkcjonowania Kościoła katolickiego w Polsce ludowej.

W niniejszym artykule chcemy zwrócić uwagę na wizyty Prymasa Stefana Wyszyńskiego, które złożył w granicach obecnego województwa kujawsko-pomorskiego [szczegółowe opracowanie tego zagadnienia zob.: Konopka, Rozyrkowski 2016]. Pod względem chronologicznym dotyczy on okresu, w którym ks. Stefan Wyszyński pełnił funkcję Prymasa, czyli lat 1949-1981. Omawiane województwo obejmuje swoimi granicami tereny kilku diecezji. Odwołując się do podziału kościelnego sprzed 1992 roku, mówimy tu o obszarach: archidiecezji gnieźnieńskiej, diecezji chełmińskiej, diecezji płockiej oraz diecezji

włocławskiej. Każdego roku Prymas składał po kilka, a nawet kilkanaście wizyt duszpasterskich w granicach obecnego województwa. Wpływ na tak częstą obecność miał niewątpliwie fakt, że w granicach dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego spotykamy znaczny obszar archidiecezji gnieźnieńskiej, której jak wspomniano Prymas był pasterzem.

Powody przyjazdów Prymasa były różnorodne. Najczęściej przybywał do konkretnej miejscowości (parafii), jako arcybiskup gnieźnieński i przewodniczył wizytacji kanonicznej. Ponadto, przemierzając często obszar swojej archidiecezji interesował się stanem odbudowy zniszczonych po wojnie świątyń, konsekrował je, poświęcał kamienie węgielne pod nowe świątynie i kaplice, a następnie po pewnym czasie, przynajmniej część z nich poświęcił i konsekrował. Z racji tego, że na omawianym terenie znajdują się ośrodki kultu maryjnego (np. Toruń, Rywałd Królewski, Bydgoszcz, Markowice, Pieranie i Obory), część wizyt Prymasa związana była z koronacjami wizerunków Matki Bożej.

Jak już wspomniano, granice województwa kujawsko-pomorskiego obejmują kilka diecezji. W związku z tym na omawianym terenie odbyły się aż trzy uroczystości milenijne, którym przewodniczył ksiądz Prymas: w Kruszwicy (archidiecezja gnieźnieńska), w Toruniu i Chełmży (diecezja chełmińska) oraz we Włocławku (diecezja włocławska).

Zdarzały się też i inne powody wizyt Prymasa. Były to z jednej strony konsekracje nowych biskupów (np. ks. bpa Kazimierza Majdańskiego we Włocławku w 1963 r.), udział w pogrzebach biskupów (np.: bpa Karola Radońskiego we Włocławku w 1951 r.), oraz bliskich mu duchownych (np. ks. Bolesława Kunki we Włocławku w 1969 r.). Z drugiej, wiele wizyt miało charakter duszpasterski, jako przykład mogą tu posłużyć: konsekracje świątyń (np. kościoła św. Wojciecha w Brześciu nad Gopłem w 1958 r., kościoła św. Józefa w Inowrocławiu w 1964 r.), kongresy maryjne i różańcowe (np. Kongres Maryjny w Nakle w 1961 r.), tygodnie soborowe (np. w Bydgoszczy w 1967 r.), a także udzielany przez Prymasa w wielu parafiach sakrament bierzmowania, najczęściej podczas przeprowadzanych wizytacji kanonicznych.

Na osobne odnotowanie zasługuje fakt, że teren województwa wpisał się również w trudny dla Prymasa okres jego internowania (lata 1953-1956). To właśnie klasztor kapucynów w Rywałdzie Królewskim stał się pierwszym miejscem przetrzymywania Prymasa Wyszyńskiego. Był tam krótko, jednak z tego względu, że to właśnie w tym miejscu przeżył pierwsze dni odosobnienia, staje się ono w biografii Prymasa wyjątkowo ważne. Wystarczy

zagłębić się w lekturę *Zapisków więziennych*, a by się o tym przekonać [*Zapiski więzienne* 1995].

Poniżej przedstawiamy wybrane przykłady pobytów Prymasa w granicach obecnego województwa kujawsko-pomorskiego. Jest to tylko niewielka egzemplifikacja, gdyż możemy przyjąć, że liczba jego oficjalnych pobytów przekracza liczbę 200. Do tego należy na pewno jeszcze dodać, trudną do ustalenia, liczbę nieoficjalnych, prywatnych wizyt, czy nawet przejazdów Prymasa przez różne miejscowości, w których mógł się zatrzymywać.

Prawdopodobnie najczęściej, wydaje się, że nawet kilkadziesiąt razy, przebywał Prymas Wyszyński w parafii św. Wincentego a Paulo w Bydgoszczy. Kiedy przebywał w Bydgoszczy tam właśnie najczęściej nocował. Zagadnienie to oczekuje na swoje osobne opracowanie.

Przywołajmy jednak najpierw kilka ważniejszych faktów z życia ks. Stefana Wyszyńskiego do momentu objęcia przez niego funkcji prymasa. Urodził się dnia 3 sierpnia 1901 roku w miejscowości Zuzela nad Bugiem. W latach 1912-1917 uczęszczał do prywatnej szkoły w Warszawie, a następnie do gimnazjum męskiego w Łomży. Od 1917 roku związał się przez prawie trzydzieści lat z Włocławkiem [Kujawski 2001, 408-415]. Tam ukończył najpierw Liceum im. Piusa X- niższe seminarium, a następnie przekroczył próg Wyższego Seminarium Duchownego. Święcenia kapłańskie otrzymał dnia 3 sierpnia 1924 roku. W latach 1925-1929 studiował na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, naukę ukończył obroną doktoratu. Następnie odbył podróż naukową po krajach Europy Zachodniej. W 1931 roku powrócił do Włocławka, pełniąc między innymi funkcje redaktora naczelnego miesięcznika „Ateneum Kapłańskie”. Podczas wojny ukrywał się najpierw w domu rodzinnym we Wrociszewie, następnie w Żuławie na lubelszczyźnie, gdzie opiekował się grupą siostr i niewidomych, aż w końcu w zakładzie dla niewidomych w Laskach pod Warszawą. Na początku 1945 roku powrócił do Włocławka i był jedną z głównych osób, której diecezja włocławska zawdzięcza swoje odrodzenie po trudnym okresie wojny [*Ład w myślach* 2001]. Dnia 4 marca 1946 roku otrzymał nominację na biskupa lubelskiego. Dnia 12 listopada 1948 roku został mianowany przez papieża Piusa XII Prymasem Polski [Czaczkowska 2013].

Rok 1949- w drodze na ingres do Gniezna

22 października 1948 r. zmarł Prymas Polski August Hlond, a na jego następcę został wybrany biskup lubelski ks. Stefan Wyszyński. W związku z tym, że urząd prymasa wiązał się równocześnie z objęciem arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i warszawskiego, ustalono, że

uroczysty ingres odbędzie się w obu diecezjach. W katedrze w Gnieźnie zaplanowany został na dzień 2 lutego, natomiast w Warszawie na dzień 6 lutego [Raina 1993, 149].

Mszę św. pożegnalną odprawił nowy Prymas w kaplicy domu biskupiego w Lublinie 31 stycznia o godz. 8.00. Godzinę później był już w drodze do Gniezna. Jechał przez Puławę, Radom i Płock. Pierwszą dłuższą przerwę zrobił o godz. 15.00 we Włocławku. Tam, po dwugodzinnym odpoczynku, w domu biskupim spotkał się z delegacją miasta i diecezji włocławskiej oraz biskupami włocławskimi: Karolem Radońskim i Franciszkiem Korszyńskim [Romaniuk 1994, t. 1, 352-353].

Następnego dnia po mszy św. w kaplicy domu biskupiego Prymas ruszył w dalszą drogę. Ok. godz. 9.00 zatrzymał się w parafii św. Apostołów Piotra i Pawła w Toruniu na Podgórzu [Rozyńkowski 2010b, 175-178; Konopka 2012, 15-34]. Była to pierwsza parafia, położona w granicach obejmowanej archidiecezji gnieźnieńskiej, którą nawiedził nowy Prymas [Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Gdańsku, Delegatura w Bydgoszczy (dalej: AIPN By), sygn. 030/38, Plan uroczystości ingresowych, k. 1]. Prymas wstąpił do kościoła, gdzie otrzymał obraz przedstawiający Chrystusa ze skrępowanymi dłońmi.

Z perspektywy czasu widzimy, że ten krótki pobyt Prymasa na toruńskim Podgórzu był dla niego istotny, powracał do niego kilkakrotnie w przyszłości w kazaniach oraz w zapiskach więziennych. W świetle informacji przekazanych przez Urząd Bezpieczeństwa wizyta Prymasa w Toruniu trwała około 20 minut, a w świątyni św. Apostołów Piotra i Pawła i w jej pobliżu zebrało się około 1200 osób [Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN BU), sygn. 01283/109]. O spotkaniu Prymasa na Podgórzu podczas drogi na ingres informuje nas pamiątkowa tablica, która zawisła na świątyni 1 lutego 2006 r. [Rozyńkowski 2006, II; Romaniuk 2011, 675].

Następnie Prymas udał się w dalszą drogę, zatrzymując się na chwilę w Cierpicach i Solcu Kujawskim. Możemy przybliżyć pobyt ks. Prymasa w Solcu Kujawskim. O planowanej obecności Prymasa w Solcu, informował wiernych miejscowy duszpasterz. Przeszkadzała mu w tym jednak bezpieka, która notorycznie rozpowszechniała plotki o odwołaniu wizyty. Pomimo tego, „ludzie przystroili trasę przejazdu, udekorowali okna swoich mieszkań. Ponieważ była zima, nie było kwiatów, zamiast nich pojawiły się świerkowe girlandy, które zostały powieszone nad bramą wjazdową do kościoła św. Stanisława” [Co wiemy o pierwszej wizycie 2009, 2]. Trzeba dodać, że Dyrekcja Lasów Państwowych zakazywała wycinania drzewek i gałęzi. Dlatego wszyscy wierni, którzy odważyli się eksponować wiązanki w

oknach, zaraz po jego wyjeździe zdejmowali je z okien, bojąc się sankcji. Jak czytamy w źródle: „w miejscach, gdzie mają być uroczystości, [wysyłano milicję by] codziennie zaglądała do każdego domu lub sklepu, zawsze znajdując coś w nieporządku i do czegoś się przyczepiać, dając odczuć, że my danych ludzi widzimy i drugie, by każde znalezione zrąbane drzewko lub gałęzie były z miejsca rekwirowane i nakładane kary za wycinanie lasu” [Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bydgoszczy (dalej: APB, KW PZPR w Bydgoszczy), sygn. 51/VII/70, 7; Pylak 2000, 361-362].

Po wizycie w Solcu Kujawskim Prymas udał się w dalszą drogę do Gniezna, zatrzymał się jeszcze w Nowej Wsi Wielkiej, a następnie w Bydgoszczy. W swych zapiskach zanotował: „Między Solcem Kujawskim, a Bydgoszczą przystanki coraz częstsze. Mija nas wielokrotnie auto milicyjne – i w jedną, i w drugą stronę. Wreszcie znika. Okazuje się, że wpadło w drzewo. Złośliwa gorliwość została pokwitowana utratą życia. Bardzo nam jest przykro, boć ci ludzie tyleż tu zawinili, co i ja” [*Pro memoria* 2007, 39].

Do Bydgoszczy Prymas dojechał o godz. 11.00. Podczas spotkania wygłosił do wiernych krótkie przemówienie oraz odwiedził chorego dziekana gniewkowskiego, ks. Henryka Mnichowskiego, który przebywał wówczas na plebanii kościoła farnego. Po krótkiej wizycie udał się w dalszą trasę, przejeżdżał między innymi przez Złotniki Kujawskie, Jaksice, Inowrocław, Strzelno, Kwieciszewo, Mogilno i Wylatowo [*Pro memoria* 2007, 39-40].

Rok 1949- Wizytacje parafii w Bydgoszczy

W dniach 11-19 maja Prymas odwiedził Bydgoszcz w celu przeprowadzenia wizytacji kanonicznych w kilku parafiach. Z zachowanych opisów wiemy, że wierni codziennie masowo i owacyjnie witali Prymasa. W spotkaniach z Prymasem przeszkadzały władze, które utrudniały wiernym przybycie do kościołów – organizowano dodatkowe zebrania w zakładach pracy, pokazy filmowe i teatralne dla dzieci i młodzieży, a także imprezy sportowe oraz wycieczki poza miasto [Makacewicz 2007, 279-282; Aparat bezpieczeństwa 2010, 155-156; Gajewski 2014, 222]. Jak sobie radzono w tej złożonej sytuacji? Często, w porozumieniu z Prymasem, nabożeństwa przesuwano na godziny późniejsze, tak by wszyscy zdążyli dotrzeć do świątyń.

1. Wizytacja parafii św. Wincentego a Paulo

11 maja o godz. 16.00 Prymas rozpoczął wizytację kanoniczną w parafii św. Wincentego a Paulo. Po uroczystym powitaniu przez ks. Władysława Giemzę, proboszcza parafii, wygłosił kazanie, w którym wyjaśniał, na czym polegają zadania kapłaństwa Chrystusowego. Następnego dnia poświęcił ołtarz, sztandar koła ministrantów oraz spotkał się z członkami stowarzyszeń parafialnych [Sroka 1980, 205]. Podczas jednej z Eucharystii, w kazaniu skierowanym do rodziców, odnosząc się do wychowania dzieci według zasad katolickich, powiedział:

„w dzisiejszych warunkach kobiety pytają się, czy warto jest urodzić dzieci, że to jest wielkie zapytanie nad którym trzeba się zastanowić, bo urodzisz to dziecko, ale nie wiadomo, czy danym ci będzie w dzisiejszej rzeczywistości wychować go w duchu Bożym, i że nigdy wy rodzice nie będziecie mogli w duchu tym wychowywać bo zostanie ono porwane w wir niewiary i rozpusty. Dlatego wszyscy wierni powinni zgromadzić się w swoich rodzinach i modlić się wspólnie, tak jak ci, co gromadzą się społecznie, a biada tym co bluźnią przeciw Bogu i jemu się przeciwstawiają” [Makacewicz 2007, 281-282].

2. Wizytacja parafii św. Apostołów Piotra i Pawła

13 maja Prymas udał się na wizytację kanoniczną do parafii św. Apostołów Piotra i Pawła. W trakcie wizytacji zabroniono Prymasowi Wyszyńskiemu wejścia do szpitala dziecięcego, a młodzieży utrudniano wzięcie udziału w spotkaniach. Wydarzenia te na tyle wzburzyły Księdza Prymasa, że wysłał on do Bolesława Bieruta telegram o następującej treści:

„W Bydgoszczy przeprowadzam wizytację kościelną parafii. Wczoraj na rozkaz starosty grodzkiego wzbroniono mi wstępu do szpitala dziecięcego i miejskiego, gdzie mam obowiązek zwiedzić kaplicę i chcę pobłogosławić pracujące zakonnice i chorych. Fakt zamknięcia drogi Prymasowi Polski do chorych uważam za ciężkie ugodzenie w prawa katolików w spełnianiu moich obowiązków biskupich i za zniewagę w mojej osobie społeczeństwa katolickiego. Młodzież przygotowana do bierzmowania w godzinach pozaszkolnych wysłano w części pod groźbą kar pieniężnych lub usunięcia ze szkoły do kin, na imprezy i

wycieczki. Wydano zarządzenia utrudniające młodzieży nawet w godzinach pozaszkolnych branie udziału w uroczystościach wizytacyjnych. Uważam to za pogwałcenie wolności religijnej. Łzy dzieci, nauczycielstwa i chorych zmuszają mnie do protestu przeciwko takiemu pogwałceniu sumień i poniżaniu powagi władzy. Czy wolno w duszach dziecięcych utrwać wrażenie, że Państwo Polskie przeszkadza dzieciom w spotkaniu się ze swoim biskupem? Jest mi wiadomo, że wielu biskupów doznaje dziś takich samych szykan przy wizytacjach od administracji publicznej. Ponieważ ta samowola wywołuje niepokój, godzi w prawa religii, zaprzecza oświadczeniom rządowym, składam imieniem własnym i Episkopatu uroczysty protest na ręce Pana Prezydenta jako stróża prawa i ładu, prosząc o ochronę gwałconych sumień i powagi Państwa” [Romaniuk 1994, t. 1, 377-378].

Następnego dnia, czyli 14 maja, Prymas podczas jednej z mszy św. powiedział:

„Czy kościół ma coś do powiedzenia w państwie? Ja powiem, że ma. Człowiek współczesny wysuwa trzy zadania: I-sze tęsknota do bliźniego i wspólnoty, II-gie sprawiedliwość i III-cie światowy pokój, lecz pomimo tego, że człowiek współczesny wysuwa wyżej podane trzy zadania, pomimo tego, że odciągnięto miliony ludzi od kościoła, to jednak nie umiano utrzymać ich w jednym gronie, dowodem czego jest obecne rozbitcie na grupy społeczne” [Makacewicz 2007, 283].

3. Wizytacja kościoła św. Andrzeja Boboli

15 maja w godzinach porannych Prymas udał się do świątyni jezuickiej, gdzie podczas mszy św. powiedział:

„Kto w państwie rządzi z Bogiem ten zawsze zwycięża, a kto rządzi bez Boga to rządzi po zwierzęcemu. Z Bogiem trzeba być wszędzie – nie zaszkodzi to nawet najbardziej postępowej Polsce. Co człowiek wymyślił postępowego, to zawsze starzeje, natomiast kościół był, jest i będzie postępowym, kto walczy z kościołem, religią i Bogiem nigdy i nigdzie nie zwycięży, żaden reformista ani socjalista nie zwyciężył jeszcze kościoła i religii. Każdy gorliwy katolik powinien pamiętać o Bogu, w najcięższych warunkach, a nawet w więzieniu. Doczekamy się jeszcze

takiej Ojczyzny, która będzie kochać kościół i uznawać wiarę katolicką”
[Makacewicz 2007, 283].

4. Wizytacja parafii Matki Bożej Nieustającej Pomocy

15 maja Prymas rozpoczął wizytację w parafii Matki Bożej Nieustającej Pomocy. W czasie kazań i przemówień odwoływał się do ówczesnego ustroju i przekonywał słuchaczy, że kierowanie się zasadami chrześcijańskimi i głębokie życie religijne pomogą przetrwać trudne czasy. Na spotkaniu o godz. 16.00, według doniesień bezpieki, miał powiedzieć:

„za nami nie trzeba chodzić i podsłuchiwać, gdyż my tylko głosimy prawdę i my tej prawdy się nie boimy. Przychodzą ludzie niewierzący, którzy podsłuchują i podpatrują i niegodni przyjmują słowa boże, oraz zdarzają się wypadki, że za kawałek chleba, pracę – ludzie wyrzekają się wiary – są to ludzie słabi. Z ruchem robotniczym jestem związany sprzed wojny i znam go obecnie, lecz ideologia jego jest błędna, ponieważ walczy z Bogiem. A my wtedy tylko doczekamy się takiego ustroju, który będzie nam odpowiadał, kiedy będziemy się wzajemnie miłować, a miłość nastąpi wtedy, kiedy my chrześcijanie, rycerze Boga będziemy stać i walczyć z bezbożnością, z łotrami, których w obecnym czasie spotyka się bardzo dużo. Bracie chrześcijanie nie daj się sprzedać za kawałek chleba, gdyż pamiętać musisz, że masz dusze nieśmiertelną” [Makacewicz 2007, 283-284].

Z kolei podczas mszy św. o godz. 19.00, w świetle jednego z donosów miał powiedzieć:

„Nie zgorszcie się tym, że ja noszę czerwień, lecz czerwień ta nie jest rewolucyjna, a jest oznaką krwi Chrystusa, która została przelana nie przed dwustu laty, a przed dwa tysiące lat. Kiedy ogłoszono, że Prezydent nie potrzebuje wierzyć – władza zmieniła się w tyranie, a obywatele w niewolników. Są dziś manifesty pracy, lecz nasz manifest to jest ewangelia. Dziś sortuje się ludzi i ustawia związki metalowców, pracownicy państwowi itd., natomiast kościół przed swym ołtarzem nie wyróżnia. Faryzeusze wiedzcie, że kościół dotrze do fabryk i zwycięży wszystkie przeszkody” [Makacewicz 2007, 283].

5. Wizytacja parafii Miłosierdzia Bożego

17 maja Prymas rozpoczął wizytację kanoniczną parafii Miłosierdzia Bożego. W jej trakcie podczas jednej z mszy św., nawiązując do ciągłej inwigilacji przez bezpiekę, miał powiedzieć:

„Ja nie jestem zbrodniarzem, ani złodziejem abym był pilnowany, ponieważ nie jestem zbrodniarzem, a głoszę tylko prawdę bożą. My pragniemy wolności wyznania i religii, ale nie takiej jak mamy obecnie w Polsce. Państwo głosi akcję »O« współzawodnictwo pracy itd., lecz my katolicy i kapłani realizujemy ten czyn przy konfesjonale i kazaniach nawołując wiernych. Naszą obecną wolność wyznania religii chrześcijańskiej można porównać z byłą niewolą hitlerowską i moskiewską, a nie trzeba wam tego przypominać” [Makacewicz 2007, 283].

Rok 1950- pogrzeb bpa Adolfa Piotra Szelażka w Toruniu

13 lutego Prymas Wyszyński przybył do Torunia, aby uczestniczyć w pogrzebie biskupa łuckiego ks. Adolfa Piotra Szelażka [Karwowska, Rozynkowski, Zygner 2011]. Przybliżmy jego postać. Urodził się on 30 lipca 1865 r. w Stoczku Łukowskim na Podlasiu. Do seminarium duchownego w Płocku wstąpił w 1883 r., a święcenia kapłańskie przyjął w katedrze płockiej w 1888 r. W latach 1889-1893 kontynuował naukę w Akademii Duchownej w Petersburgu, którą ukończył uzyskaniem tytułu magistra św. teologii. Gdy wrócił Płocka sprawował tam ważne funkcje w diecezji. Wybuch I wojny światowej zastał go poza diecezją. Po powrocie do kraju zaangażował się w dzieło organizacji Kościoła katolickiego w odradzającym się państwie polskim – od 1916 r. brał udział w posiedzeniach i pracach Konferencji Episkopatu Prowincji Warszawskiej, a od 1918 r. pełnił funkcję naczelnika Wydziału Kościoła katolickiego w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. 29 lipca 1918 r. został mianowany biskupem sufraganiem płockim, a siedem lat później, 14 grudnia 1925 r., biskupem diecezji łuckiej na Wołyniu. Po wkroczeniu wojsk radzieckich na tereny diecezji łuckiej, w nocy z 3 na 4 stycznia 1945 r. biskup Szelażek został aresztowany. Więziono go kolejno w Łucku, Kowlu oraz w Kijowie. 14 maja 1946 r. został zwolniony i zmuszony do opuszczenia diecezji i wydalony do Polski. Krótki czas przebywał w Kielcach, a następnie udał się do miejscowości Zamek Bierzgłowski koło Torunia, gdzie przybył 20 sierpnia 1946 r. Od tamtego momentu pokrzyżacki zamek, który był własnością diecezji chełmińskiej, stał się zarówno miejscem zamieszkania biskupa jak i siedzibą łuckiej kurii diecezjalnej. Biskup Szelażek zmarł w Zamku Bierzgłowskim 9 lutego 1950 r.

Główne uroczystości pogrzebowe odbyły się 13 lutego w kościele św. Jakuba w Toruniu. Przewodniczył im Prymas Wyszyński. Do Torunia przybył on z Włocławka o godz. 9.00. Msza św. rozpoczęła się o godz. 10.00. Po niej biskupi, kapłani i wierni otoczyli trumnę i wyruszyli z nią w procesji dookoła kościoła. Po powrocie do świątyni głos zabrał ks. Prymas: „Z głębokim wzruszeniem dziękował masom wiernych za przybycie, przez które okazali swoją wierność Kościołowi i jego Pasterzom. Mówił o znaczeniu i niezwyciężonej sile ducha Hierarchii Kościoła św., którego najwierniejszego, przez żadne krzyże i cierpienia nie złamanego Męczennika – Biskupa zwłoki, oddajemy ziemi jako ziarno, które owoc swój przyniesie” [Karwowska, Rozyrkowski, Zygner 2011, 150]. Ciało biskupa A. Szelągka zostało złożone w podziemiach kościoła, pod prezbiterium.

Rok 1953- internowanie Prymasa w klasztorze kapucynów w Rywałdzie Królewskim

Obszar województwa kujawsko-pomorskiego wpisał się w wyjątkowo trudny dla Prymasa Wyszyńskiego czas internowania [Rozyrkowski 2010b, 182-185]. Zatrzymanie Prymasa Tysiąclecia było przede wszystkim jednym z przejawów antykościelnych działań władz. Miało ono miejsce po wydaniu 8 maja 1953 r. słynnego memoriału Episkopatu Polski „Non possumus”, w którym Episkopat Polski wraz z Prymasem stanowczo przeciwstawił się próbom podporządkowania Kościoła katolickiego w Polsce władzy komunistycznej.

W piątek, 25 września 1953 r. o godz. 22.30 kilka osób zaczęło dobijać się do bramy domu arcybiskupiego w przy ul. Miodowej w Warszawie. Decyzją rządu z dnia 24 września Prymas został zawieszony w czynnościach arcybiskupich oraz postanowiono go usunąć z Warszawy. Kilka minut po północy, czyli już 26 września, Prymas został wywieziony ze swojej siedziby, a około godz. 4.00 rano przywieziono go do klasztoru kapucynów w Rywałdzie Królewskim. Miejscowość ta stała się pierwszym miejscem jego przetrzymywania. Nie trwało to jednak długo, gdyż już 12 października Prymasa przewieziono do klasztoru w Stoczku Warmińskim.

Ks. Prymas szybko zorientował się gdzie się dokładnie znajduje. W celi wisiał bowiem obraz Matki Bożej podpisany: „Matko Boża Rywałdzka pociesz strapionych”. W swoich zapiskach z okresu izolacji Prymas odnotował: „To był pierwszy głos przyjazny, który wywołał wielką radość” [Zapiski więzienne 1995, 14].

W przywołanych wyżej wspomnieniach znajdujemy także szczegółowy opis pomieszczenia, w którym Prymas miał spędzić kilkanaście dni:

„Pokój, do którego byłem wprowadzony, robi wrażenie mieszkania świeżo i pospiesznie opuszczonego. Łóżko nie jest zasłane, pozostawione osobiste rzeczy przez zakonnika, który tu mieszkał. Wśród tych rzeczy - walizka na wpół otwarta, z której wygląda najnowszy zeszyt pisma »Kuznica Kapłańska«, z zaadresowaną imiennie obwolutą. Wszystkie meble są w stanie ruiny: biurko »trzyma się ściany«, podobnie szafka nocna, miednica z nie wylaną wodą, w szafie osobista bielizna i ubranie. Na podłodze sterta książek przykryta papierem. Podłoga brudna, po kątach pełno »kotów«. Wygląd typowej celi zakonnej, gdzie gospodarzy człowiek zajęty ważniejszymi sprawami. Z pokoju wychodzą dwa okna na podwórze gospodarcze, na którym kręcą się kury, kaczki i indyki. Obora na pół uchylona, z krowami. Zresztą pusto, nie ma żywej duszy. Na korytarzu kręcą się młodzi ludzie w ubraniach cywilnych” [*Zapiski więzienne* 1995, 17].

W innym miejscu Prymas napisał:

„Rozpaczam więc życie więźnia. Słowa tego używać nie można, gdyż otoczenie moje prostuje: to nie jest więzienie. Pomimo to czuwa nade mną blisko 20 ludzi »w cywilu«. Nie opuszczają korytarza i w dzień i w nocy; skrzypiące kroki słyszę cały dzień. Brak nam światła. Jeden z młodych ludzi usadza się na noc na koślawym krzeselku pod drzwiami i tu, przy kopającej lampce albo przy świecach ołtarzowych, czyta książki. Na podwórzu gospodarczym stale przebywa kilku młodych ludzi, którzy nie spuszczaają oczu z moich okien. Zresztą, są grzeczni i trzymają się na odległość” ”[*Zapiski więzienne* 1995, 26].

W pierwszych dniach pobytu w Rywałdzie Królewskim Prymas Stefan Wyszyński nie mógł nawet odprawiać mszy św. Recytował jedynie teksty mszalne. W dniu 30 września 1953 roku swoim dzienniku zanotował:

„Otrzymałem dziś aparaty kościelne i sprzęty liturgiczne do odprawiania Mszy świętej, przywiezione z Miodowej. Brak jest portatyłu, wina mszalnego i hostii, ampulek i mszału liturgicznego. Obiecano mi dostarczyć świece. Gdy przed opuszczeniem domu wyraziłem życzenie wstąpienia do kaplicy, pan, który mi pokazał do przeczytania »dekret« rządowy, oświadczył, że »tam będzie kaplica«. Skłamał, podobnie jak ci przy bramie, którzy »przynieśli list od ministra Bidy do biskupa Baraniaka«. Widocznie skłamano i wobec domowników na Miodowej,

którzy nie wiedzieli, że nie mam kaplicy i dlatego przysłali mi tylko kielich i ornat. Zdecydowany byłem odprawić Mszę św. Na koślawym biurku, które dotąd służyło mi za »pokój stołowy« i »gabinet pracy«.

Wraz z przyborami do Mszy świętej otrzymałem nieco książek, które mi ułatwią mi przejście do życia człowieka »uczącego się«. Spis rzeczy sporządził ksiądz [Hieronim] Goździewicz. Przyjąłem ten znak z niepokojem o biskupa Baraniaka; ten wysoce sumienny i dokładny człowiek, gdyby pozostał w domu, na pewno sam sporządziłby spis rzeczy” [*Zapiski więzienne* 1995, 26-27].

4 października 1953 roku Prymas sporządził ołówkiem na ścianach celi klasztornej stacje Drogi Krzyżowej, przy których odprawiał to nabożeństwo [*Zapiski więzienne* 1995, 29]. Stacje te zachowały się do dnia dzisiejszego i stanowią nie tylko wyjątkową pamiątkę po Prymasie, ale są także znakiem identyfikującym Rywałd z osobą Prymasa.

Rok 1959- obchody 50-lecia „Ateneum Kapłańskiego” we Włocławku

W 1959 r. czasopismo „Ateneum Kapłańskie” świętowało 50 lat swego istnienia. Powstało ono w 1909 r. z inicjatywy ks. Idziego Radziszewskiego, rektora seminarium włocławskiego, a następnie rektora Akademii Teologicznej w Petersburgu i założyciela Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Prymas Wyszyński w latach 1933-1939 był redaktorem naczelnym tego pisma [Bagrowicz 1994, 80-85].

Uroczystości jubileuszowe rozpoczęły 15 marca o godz. 9.00 mszą św. celebrowaną przez ks. Franciszka Korszyńskiego, biskupa pomocniczego diecezji włocławskiej, w intencji żyjących i zmarłych redaktorów i współpracowników czasopisma. Prymas Wyszyński do Włocławka przybył w godzinach popołudniowych, tak by podczas nabożeństwa o godz. 16.00 w katedrze wygłosić kazanie. Dalsze obchody, od godz. 18.00 przeniosły się do auli św. Tomasza z Akwinu w seminarium duchownym, gdzie miała miejsce uroczysta akademicka [Białkowski 2014, s. 158]. Zaczęto ją kantatą Hansa Leo Hasslera w wykonaniu chóru alumnów pod kierownictwem ks. kan. Tadeusza Guzendy. Następnie biskup włocławski Antoni Pawłowski wygłosił powitanie, w którym przedstawił troskę Kościoła o kulturę duszpasterską duchowieństwa na tle uchwał soboru trydenckiego oraz wypowiedzi Piusa X i Piusa XII. Po nim głos zabrał redaktor naczelny pisma ks. dr Kazimierz Majdański, który nawiązując do historii czasopisma, jego początków i redaktorów wskazał na cechy

charakterystyczne czasopisma. Następnie, po śpiewach chóru i wystąpieniu przedstawiciela Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, przeczytano kilka życzeń, a po nich przemówił Prymas Wyszyński. W swym wystąpieniu wspominał czasy, w których powstało czasopismo, postać rektora ks. Henryka Kaczorowskiego oraz o swojej współpracy z czasopismem [*Jubileusz „Ateneum Kapłańskiego”* 1959, 385].

Przemówienie to było punktem kulminacyjnym uroczystości. Następnie wszyscy udali się do kościoła św. Witalisa, gdzie Prymas zaintonował „Te Deum” i udzielił błogosławieństwa Najświętszym Sakramentem, a na zakończenie odśpiewano „Apel Jasnogórski” [*Jubileusz „Ateneum Kapłańskiego”* 1959, 373-387].

Rok 1961- Kongres Maryjny w Nakle

9 września Prymas przyjechał do Nakła, gdzie miał miejsce Kongres Maryjny. Wieczorem przybył do kościoła św. Stanisława. Tam o godz. 19.00 przywitał go ks. dziekan Edmund Matz, duchowieństwo i licznie zebrani wierni. Następnie rozpoczęła się msza św., podczas której Prymas w kazaniu przedstawił religijne cele Kongresu, a na końcu udzielił błogosławieństwa [*Kongres Maryjny w Nakle* 1961, 363].

Następnego dnia, 10 września o godz. 9.00 w kościele św. Stanisława odprawił mszę św. dla dzieci i młodzieży i wygłosił w jej trakcie krótkie kazanie. O godz. 11.00 przy kościele św. Wawrzyńca podczas sumy celebrowanej przez ks. kanonika Walentego Wnuka wygłosił kazanie, w którym między innymi zachęcał do starannego i katolickiego wychowywania dzieci i młodzieży. Po sumie pobłogosławił plony żniwne [Archiwum Parafii św. Wawrzyńca w Nakle, Kronika parafii św. Wawrzyńca (1956-1962)].

Następnie, około godz. 15.00 Prymas wziął udział w procesji maryjnej do pięciu ołtarzy. Na zakończenie uroczystości Prymas podziękował za przygotowanie kongresu i udział w nim licznych wiernych z całego dekanatu. Następnie odśpiewano „Boże coś Polskę”, a Prymas pobłogosławił dzieci [Romaniuk 1996, t. 2, 337; *Kongres Maryjny w Nakle*, 1961, 363].

Rok 1963- konsekracja biskupa Kazimierza Majdańskiego we Włocławku

W dniach 23-24 marca we Włocławku miały miejsce uroczystości konsekuracyjne nowego biskupa pomocniczego diecezji włocławskiej ks. Kazimierza Majdańskiego. Wziął w nich udział Prymas Wyszyński. Pierwszego dnia pobytu we Włocławku, 23 marca o godz. 20.00 w kaplicy domu arcybiskupiego, Prymas Wyszyński przyjął *iuramentum* (przysięgę) od biskupa nominata, a następnego dnia o godz. 10.00 w katedrze włocławskiej udzielił mu sakry biskupiej. Współkonsekratorami byli: biskup włocławski Antoni Pawłowski i biskup gorzowski Wilhelm Pluta [*Konsekracja* 1963, 116; Romaniuk 1996, t. 2, 470]. Na zakończenie uroczystości Prymas wygłosił słowo, w którym wskazywał na rolę biskupa w życiu Kościoła i lokalnej wspólnoty wiernych [*Dzieła zebrane* 2012, 206-209].

Rok 1966- Sacrum Poloniae Millenium

Na terenie Pomorza i Kujaw, a szczególnie w interesujących nas granicach obecnego województwa kujawsko-pomorskiego oficjalne wydarzenia milenijne miały swoje trzy odsłony: w Kruszwicy (29 czerwca), Toruniu i Chełmży (10-11 września) oraz we Włocławku (8-9 października). Opis obchodów milenijnych na omawianym terenie chcemy jednak zacząć od wydarzeń, które miały także miejsce w Bydgoszczy, a dokładnie od koronacji przez Prymasa obrazu Matki Bożej Piękną Miłości. Wydarzenie to, głównie ze względu na obecność w nim Prymasa Wyszyńskiego, nabrało charakteru głównych obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski w tym mieście.

1. Uroczystości milenijne w Bydgoszczy

29 maja Prymas Wyszyński wziął udział w uroczystościach koronacji obrazu Matki Bożej Piękną Miłości w Bydgoszczy. Obraz ten, będący jednym z najpiękniejszych wizerunków maryjnych na ziemiach polskich, pochodzi z końca XV w. [Śmigiel 1999, 59-60; Łbik 2009, 291-192].

Wydarzenia koronacyjne rozpoczęły się o godz. 19.00. Ponieważ władze komunistyczne nie wyraziły zgody na przebieg uroczystości przy świątyni farnej, dlatego miejscem koronacji był plac przed kościołem Matki Bożej Nieustającej Pomocy. Obraz został przywieziony z fary prywatnym samochodem, gdyż zabroniono procesyjnego jego przeniesienia, a nawet dekorowania samochodu, w którym był on przewożony [Kutta,

Borodij, Pastuszewski 1997, 336; Pastuszewski 1999, 12; Chinciński 2006, 78-79]. Po powitaniu przez ks. Kazimierza Wardę, proboszcza parafii farnej, Prymas Wyszyński z arcybiskupem krakowskim Karolem Wojtyłą koronowali obraz Matki Bożej. Następnie Prymas uczestniczył we mszy św. celebrowanej przez biskupa pomocniczego gnieźnieńskiego Jana Czerniaka. Na koniec mszy św. Prymas wygłosił kazanie, które było jednocześnie kazaniem milenijnym [Gajewski 2014, 233]. Po nim ponowił akt oddania mieszkańców Bydgoszczy w macierzystą opiekę Matki Bożej. Po mszy św. obraz wrócił samochodem z powrotem do fary. Znowu władze komunistyczne nie pozwoliły aby temu wydarzeniu towarzyszyła jakakolwiek procesja [Chinciński 2006, 79; Chinciński 2007, 428]. Następnego dnia o godz. 8.00 Prymas odprawił jeszcze przed obrazem w kościele farnym mszę św. i wygłosił kazanie maryjne nawiązujące do koronacji z poprzedniego dnia [Romaniuk 2001, t. 3, 122].

W związku z koronacją władze zorganizowały wydarzenia konkurencyjne. Bezpieka chwaliła się następnie sukcesem zorganizowanych wydarzeń, informując jednocześnie, że te kościelne wypadły fatalnie [Chinciński 2006, 79; Gajewski 2014, 234]. Ciekawe, że zgoła innego zdania był jeden z tajnych współpracowników, który w swym sprawozdaniu pisał:

„29.5.1966 r. udałem się na Szwedkowo już o godz. 17.30, przestrzegano mnie bowiem, że się później nie dostanę. Wziąłem dla pewności taksówkę. Na ul. Podgórznej szły już takie tłumy, że samochód tylko z trudem się przebijał. U wylotu ulicy Orlej taksówkarz oświadczył, że dalej nie pojedzie. Z trudem przedostałem się na teren kościoła, wniesiony na fali tłumy” [cyt. za: Gajewski 2014, 234].

2. Uroczystości milenijne w Kruszwicy

Diecezja włocławska wspólnie z archidiecezją gnieźnieńską obchodziły dodatkowe, wspólne, obchody milenijne. Jako miejsce uroczystości wybrano Kruszwicę – miasto, które odegrało znaczącą rolę zarówno w chrystianizacji kraju i organizowaniu państwowości polskiej. Uroczystości rozpoczęły się 29 czerwca o godz. 9.00 mszą św. [Kaliski 2012, 154-155, 163].

Prymas do Kruszwicy przybył na godz. 11.00. Został uroczystie powitany przez proboszcza parafii, ks. Leona Kijewskiego i reprezentantów poszczególnych stanów ubranych w stroje kujawskie. W powitaniu uczestniczyła także kapela ludowa. Następnie rozpoczęła się

suma pontyfikalna celebrowana przez biskupa włocławskiego Antoniego Pawłowskiego. Oprócz niego we mszy św. uczestniczyli między innymi biskupi pomocniczy włocławscy Kazimierz Majdański i Jan Zaręba. Podczas Eucharystii Prymas Wyszyński wygłosił kazanie, w którym nawiązywał do historycznego znaczenia miasta Kruszwicy i znajdującej się w niej kolegiaty. Po mszy św. wyruszone w procesji dookoła świątyni: mężczyźni nieśli krzyż, kobiety chrzcielnicę, młodzież męska ewangeliarz i paschał, młodzież żeńska obraz Matki Bożej Częstochowskiej, dzieci wizerunek papieża Pawła VI, a ministranci świecę papieską [*Zapiski milenijne* 2001, 133; Kaliski 2012, 167].

Druga część uroczystości rozpoczęła się o godz. 16.00 krótkim przemówieniem biskupa A. Pawłowskiego, które otworzyło sesję naukową. Jako pierwszy głos zabrał ks. prof. Stanisław Librowski z Włocławka, który wygłosił referat o znaczeniu kolegiaty w Kruszwicy w dziejach diecezji włocławskiej i gnieźnieńskiej. Prelegent prosił również Prymasa o wstawiennictwo u papieża o przyznanie kościołowi tytułu bazyliki mniejszej. Następnie przemówienie wygłosił Prymas. Na zakończenie obchodów odnowiono przyrzeczenia chrztu świętego, poświęcono nową chrzcielnicę, a biskup Jan Czerniak udzielił sakramentu chrztu sześciorgu dzieciom o imieniu: Dąbrówka i Mieszko. Prymas opuścił Kruszwicę o godz. 18.30 [*Zapiski milenijne* 2001, 134; Romaniuk 2001, t. 3, 154-155].

3. Uroczystości milenijne w Toruniu i Chełmży

Uroczystości milenijne diecezji chełmińskiej rozpoczęły się 10 września wczesnym wieczorem [Rozynekowski 2010b, 186-190; Konopka 2012, 66-95]. Przez cały dzień do Torunia napływały rzesze wiernych z całej diecezji. Tego samego dnia do grodu Kopernika z Warszawy przyjechał Prymas Wyszyński. O godz. 17.45 w gronie licznie zebranego duchowieństwa przybył do domu zakonnego siostr elżbietanek przy ul. Żeglarskiej [*Zapiski milenijne* 2001, 175].

O godz. 18.30 rozpoczęła się uroczysta msza św. inauguracyjna w kościele mariackim [Archiwum Diecezjalne w Pelplinie (dalej ADP), *Sacrum Poloniae Millennium*, t. 1, s. 57]. Na początku głos zabrał biskup chełmiński Kazimierz Kowalski, nawiązując w swoim przemówieniu do wędrowki kopii obrazu Matki Bożej Częstochowskiej. Kilka dni wcześniej, dokładnie 4 września, obraz ten został „uwięziony” na Jasnej Górze przez władze państwowe [Wójcik 2001, 12]. Dlatego na uroczystościach w Toruniu zamiast niego wystawiano pustą ramę z dwoma goździkami – białym i czerwonym. Mszę św., na specjalne zaproszenie,

celebrował arcybiskup wrocławski Bolesław Kominek, a kazanie o „Sobocie Królowej Polski” zgodnie z programem wygłosił Prymas Polski [*Zapiski milenijne* 2001, 175; *Na szlaku Tysiąclecia* 1996, 256-262].

O północy i wczesnym rankiem we wszystkich kościołach Torunia i okolic odprawiono msze św. Prymas Wyszyński zarówno w nocy jak i rano odprawił mszę św. w kaplicy sióstr elżbietanek przy ul. Żeglarskiej [Archiwum Prowincji Toruńskiej Zgromadzenia Sióstr św. Elżbiety w Toruniu, Kronika zakonna, s. 76].

Główne diecezjalne uroczystości milenijne odbyły się na placu przy kościele Chrystusa Króla na toruńskim przedmieściu – Mokre. Ta parafia, jako jedna z nielicznych w Toruniu miała plac, który mógł pomieścić spodziewanych licznie wiernych [Archiwum Parafii Chrystusa Króla w Toruniu, Kronika parafialna, s. 122; Miłoch 2007, 457]. Ołtarz został wystawiony przed kościołem, nad nim wisiała pusta rama bez obrazu, a po bokach na wielkich tablicach widniały herby 30 miejscowości dekanalnych diecezji chełmińskiej [ADP, *Poloniae Sacrum Millenium*, t. 1, k. 82vv]. Główne uroczystości rozpoczęły się o godz. 9.00. Mszę św. celebrował arcybiskup poznański Antoni Baraniak, homilię wygłosił Prymas Wyszyński. Po mszy św. odśpiewano trzykrotnie Apel Jasnogórski oraz odczytano akt oddania całej diecezji chełmińskiej w niewolę Matce Bożej. Uroczystości zakończyło słowo dziękczynne ordynariusza diecezji chełmińskiej, wspólne błogosławieństwo biskupów oraz odśpiewanie pieśni „Boże coś Polskę” [ADP, *Poloniae Sacrum Millenium*, k. 156].

Kolejnym etapem uroczystości była sesja ekumeniczna w kościele św. Janów. W tym celu duchowni udali się specjalnie wyznaczoną przez władze wojewódzkie trasą na starówkę. Prymas w zapiskach pisze: „»Regres« – do samochodów – boczną ulicą, którą wróciliśmy do kościoła Św. Jana, w niczym nie kolidując z uroczystościami państwowymi. Obstawa MO i radiowozów wprost fantastyczna. Stajemy się coraz bardziej państwem »milicyjno-ubowskim«” [*Zapiski milenijne* 2001, 177].

O godz. 12.00 duchowni zostali przywitani przed kościołem przez delegację studentów. Przy stole prezydyjnym zasiedli: Prymas Stefan Wyszyński, arcybiskup poznański Antoni Baraniak, arcybiskup wrocławski Bolesław Kominek, biskup chełmiński Kazimierz Kowalski oraz biskup Franciszek Jop z Opola [ADP, *Poloniae Sacrum Millenium*, k. 157; Lossow, Witt 2003, 89]. Po odśpiewaniu jednej części „Bogurodzicy” oraz odmówieniu modlitwy „Anioł Pański” głos zabrał biskup K. Kowalski. Następnie do mównicy podszedł ks. dr Edmund Piszcz, wygłosił referat dotyczący „Colloquium Charitativum”. Kolejnym punktem programu sesji ekumenicznej było wystąpienie ks. pastora

Zygmunta Michelisa z Warszawy, pioniera ruchu ekumenicznego, współzałożyciela i pierwszego prezesa Polskiej Rady Ekumenicznej. Jego przemówienie zrobiło wielkie wrażenie na słuchaczach. Następnie, gdy chór zaintonował pieśń „Gaude Mater Polonia”, Prymas Wyszyński, biskup Kowalski i ks. Michelis wymienili między sobą braterskie pocałunki [Zapiski milenijne 2001, 178]. Nawiązano w ten sposób do wydarzenia, które miało miejsce w 1965 roku na zakończenie Soboru Watykańskiego II, gdy pocałunki wymienili między sobą papież Paweł VI i patriarcha Konstantynopola – Atanagoras I.

Po obiedzie, o godz. 16.15, Prymas oraz grupa duchownych udali się do Chełmży na mszę św., która zakończyć miała uroczystości milenijne diecezji chełmińskiej [Konopka 2013, 254-261]. Prymas po drodze do Chełmży o godz. 16.30 wstąpił na kilka minut na plac przy kościele św. Józefa. Następnie około godz. 16.40, z trudem, przeciskając się przez wiwatujący tłum wiernych, Prymas wraz z biskupami udali się do samochodów. Spod kościoła ruszyła kolumna 14 motocykli i 7 samochodów i skierowała się w stronę Chełmży.

Na miejsce Prymas dotarł z lekkim opóźnieniem, około godz. 17.15. Według szacunków kościelnych zgromadzonych było tam około 20 tys. wiernych. O wiele mniej wyliczyły władze państwowe, według których do Chełmży przybyło jedynie około 3-4 tys. osób [Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Urząd do Spraw Wyznań (dalej: AAN, UdsW), sygn. 78/78]. Mszę św. w dawnej katedrze diecezji chełmińskiej odprawił biskup pomocniczy diecezji chełmińskiej Zygfryd Kowalski, natomiast Prymas Wyszyński wygłosił homilię.

Pomiędzy godz. 20.30 a 21.00 Prymas powrócił do Torunia. W jego zapiskach milenijnych można przeczytać: „Wracamy do Torunia wśród ciemności. Miasto niemal puste, krążą tylko gęsto patrole MO i stoją radiowozy. »Pokój Toruński III« zakończony” [Zapiski milenijne 2001, 179].

Następnego dnia, w poniedziałek, między godz. 7.30 a 8.00 w kaplicy w domu sióstr elżbietanek Prymas odprawił mszę św. i wygłosił krótkie kazanie do zebranych zakonnic [Zapiski milenijne 2001, 179]. Po śniadaniu, między godz. 9.00 a 10.00 nastąpiło pożegnanie.

4. Uroczystości milenijne we Włocławku

Ostatnie uroczystości milenijne w ramach Obchodów Chrztu Polski na terenie obecnego województwa kujawsko-pomorskiego odbyły się we Włocławku. Obchody w diecezji włocławskiej zaplanowano na 8 i 9 października [Raina 1991, 405; Poniński 2007, 487-488].

Do uroczystości wrocławskich, podobnie jak to miało miejsce w Toruniu, Chełmży, Kruszwicy, czy pozostałych miastach w Polsce, przygotowywały się również lokalne władze komunistyczne. W ramach zakrojonych na szeroką skalę działań inwigilowano księży związanych z organizacją obchodów i przeprowadzano z nimi rozmowy profilaktyczne. Ponadto w celu dopływu bieżących informacji oddelegowano 65 tajnych współpracowników i informatorów. Mieli oni dostarczać informacje z przebiegu uroczystości, aktywności świeckich, szczególnie młodzieży. Utrwalano także wydarzenia na filmach i zdjęciach by po zakończeniu obchodów móc jeszcze raz sprawdzić, kto w nich uczestniczył. W stan pogotowia dodatkowo postawiono 432 funkcjonariuszy wszelkich służby milicyjnych, w tym 178 zomowców. Podczas uroczystości obecne były również osoby nagrywające wszystkie wystąpienia, gdyż Wydział Techniki Operacyjnej założył w katedrze podsłuch. We Wrocławku i okolicy zorganizowano także wydarzenia konkurencyjne, które miały na celu odciążenie wiernych od uroczystości kościelnych. W ich ramach odbyły się m.in.: mecz piłkarski dla szkół średnich, zabawy taneczne, 50-lecie Fabryki Koncentratów Spożywczych oraz liczne wycieczki krajoznawcze [*Zapiski milenijne* 2001, 191; Raina 1991, 405; Poniński 2007, 488-492].

Prymas przybył do Wrocławka 8 października o godz. 17.00. Po krótkim odpoczynku w domu biskupa wrocławskiego udał się do bazyliki katedralnej, gdzie ok. godz. 18.00 rozpoczęła się msza św. celebrowana przez abp. Bolesława Kominka. Uczestniczyło w niej 16 biskupów, 50 księży i około 8 tys. wiernych [Chinciński 2006, 83]. Podczas niej Prymas Wyszyński wygłosił kazanie, w którym nawiązywał do przedwojennej pracy społeczno-duszpasterskiej we Wrocławku. Po mszy św. odśpiewano jeszcze „Apel Jasnogórski” i „Bogurodzicę” [*Zapiski milenijne* 2001, 192].

Przez całą noc w kościele katedralnym odbyło się całonocne czuwanie, z przerwą na mszę św. pontyfikalną o północy, podczas której słowo Boże wygłosił biskup częstochowski Stefan Bareła. Następnego dnia od godzin rannych odprawiano msze św., podczas których kazania wygłaszali różni biskupi. Prymas odprawił mszę św. o godz. 7.30 w domu biskupów wrocławskich, uczestniczyły w niej siostry zakonne. O godz. 11.00 wraz z 40 biskupami udał się na główne uroczystości milenijne diecezji wrocławskiej. Ołtarz polowy wystawiono na placu przed katedrą. Świątynia była udekorowana od zewnątrz długimi festonami, natomiast wewnątrz historycznymi sztandarami. Ponadto przed kościołem wystawiona została pusta rama na niebieskim tle – symbol nieobecności Obrazu Matki Bożej Jasnogórskiej. Po wysłuchaniu powitania ogłoszonego przez przedstawicieli diecezji i biskupa A.

Pawłowskiego rozpoczęła się uroczysta suma pontyfikalna celebrowana przez arcybiskupa poznańskiego Antoniego Baraniaka. Prymas wygłosił kazanie oparte o śpiew „Godzinek” ku czci Matki Bożej Niepokalanej [*Zapiski milenijne* 2001, 191; Raina 1991, 405, 409].

Po przerwie obiadowej, o godz. 16.00 w bazylice odbyła się sesja naukowa poświęcona znaczeniu diecezji włocławskiej w budowaniu Kościoła katolickiego w Polsce. Po krótkim powitaniu przez biskupa A. Pawłowskiego, zgromadzeni wierni wysłuchali dwóch odczytów: ks. prof. Stanisława Librowskiego, na temat dziejów diecezji włocławskiej i ks. prał. Stanisława Piotrowskiego dotyczącego pracy duszpasterskiej kościoła włocławskiego na przestrzeni dziejów. Na zakończenie obrady podsumował Prymas Wyszyński, który wskazał na ciągłość milenijnej pracy w latach Kościoła posoborowego. Po sesji Prymas wraz z biskupami udał się do kaplicy, w której otrzymał święcenia kapłańskie. O godz. 18.00 wrócił do rezydencji biskupów włocławskich i po pożegnaniu udał się do Gniezna [*Romaniuk* 2001, t. 3, 201].

Rok 1967- koronacja obrazu Matki Bożej Nieustającej Pomocy w parafii św. Józefa w Toruniu

Prymas Wyszyński wpisał się w wydarzenie koronacji obrazu Matki Bożej Nieustającej Pomocy u toruńskich redemptorystów, które miało miejsce 1 października 1967 r. [*Rozynkowski* 2010b, 193; *Konopka* 2012, 96-110]. Toruńska kopia wizerunku maryjnego została wykonana na początku XX wieku przez Józefa Burhardta, poświęcona przez papieża Leona XIII w 1902 roku. Do kaplicy redemptorystów na Bielanych obraz trafił 17 czerwca 1928 roku. Od tego momentu zaczął rozwijać się prężnie wokół wizerunku kult maryjny [*List pasterski* 1967, 214; *Sanktuaria maryjne* 2003, 31-32; *Rozynkowski* 2012].

Uroczystości koronacyjne rozpoczęły się 30 września. O godz. 19.00 sufragan chełmiński biskup Zygfryd Kowalski odprawił mszę św., podczas której kazanie wygłosił biskup włocławski Jan Zaręba [*Archiwum Redemptorystów w Toruniu (dalej: ART.), Kronika parafialna 1959-1979, s. 133-134*]. W niedzielę już od samego rana w kościele sprawowano kilka mszy św. Prymas Stefan Wyszyński przybył do Torunia około godz. 10.00. Koronacja rozpoczęła się o godz. 10.20 [*ADP, Ojcowie Redemptoryści, k. 1, 2, 3, 11, 12*]. Po krótkiej adoracji Najświętszego Sakramentu ze świątyni wyruszyła procesja w kierunku rozstawionego przy kościele ołtarza głównego. W kolumnie, poza Prymasem i biskupami, szli wszyscy duchowni i ministranci. Przemówienie powitalne wygłosił wiceprowincjał

redemptorystów, o. Stanisław Wójcik. Po nim głos zabrał rektor toruńskich redemptorystów o. Alfons Wittig. Następnie Prymas i biskupi zostali powitani przez: delegację dzieci, która wręczyła im kwiaty, delegację młodzieży oraz delegację rodzin katolickich, która zwyczajem staropolskim przywitała duchownych chlebem i solą. Po ceremonii powitalnej przemówienie wygłosił biskup chełmiński Kazimierz Kowalski. Następnie miała miejsce koronacja. Podczas odśpiewywania wezwania do Matki Bożej Nieustającej Pomocy, Prymas Wyszyński z biskupami wyruszył do kościoła w procesji po obraz. Następnie odczytano bullę papieską zezwalającą na koronację oraz listy gratulacyjne od generała zakonu redemptorystów, o. Wilhelma Gaudreau i kardynała Karola Wojtyły. Następnie nastąpiło poświęcenie złotych koron, które następnie Prymas Wyszyński nałożył na obraz. Po dokonaniu koronacji obraz umieszczono nad ołtarzem.

Po koronacji miała miejsce msza św., której przewodniczył ordynariusz chełmiński biskup Kazimierz Kowalski, a kazanie wygłosił biskup tarnowski Jerzy Ablewicz. Pod koniec Eucharystii słowo wygłosił Prymas Polski Stefan Wyszyński. Po modlitwie końcowej wyruszyła procesja z obrazem do nowej kaplicy w kościele. Po poświęceniu kaplicy i ołtarza Prymas umieścił ukoronowany obraz w nowym miejscu [ADP, Ojcowie Redemptoryści, k. 5].

Rok 1972- Koronacja figury Matki Bożej Rywałdzkiej w Rywałdzie Królewskim

Figura Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus z sanktuarium w Rywałdzie Królewskim powstała prawdopodobnie na przełomie XIV i XV w. i należy do grupy gotyckich tzw. Pięknych Madonn Tronujących [Polak, Rozynekowski 2009, 56 i n.; Rozynekowski 2010a, 319-327; Bartoszewski 2013, 13-15.]. Wydarzenia koronacyjne rozpoczęły się już 31 sierpnia. Tego dnia o godz. 17.00 miejscowy proboszcz o. Fidelis Bonus odprawił mszę św. Kazanie podczas niej wygłosił wicedziekan z Radzyna Chełmińskiego, ks. Józef Lewandowski. 1 września mszę św. odprawił miejscowy gwardian o. Beda Bujnowski, a kazanie wygłosił ks. Jan Skwiercz, dziekan z Gruty. Msza św. inauguracyjna uroczystości koronacyjne miała miejsce 2 września o godz. 17.00. Odprawił ją o. Paschalis Rywański, generał zakonu kapucynów, a kazanie wygłosił biskup chełmiński Bernard Czapliński [Archiwum Parafialne w Rywałdzie Królewskim, Koronacja M. B. Rywałdzkiej 3 września 1972 r.; Korolko 1986, 13-22; *Sanktuaria maryjne* 2003, 113-119].

Prymas Wyszyński przybył do Rywałdu 3 września przed godz. 11.00 [Romaniuk 2002, t. 4, 38]. Uroczystości koronacyjne rozpoczęły się krótką adoracją Najświętszego

Sakramentu o godz. 11.00 Następnie duchowni wraz z wiernymi przeszli do ołtarza koronacyjnego, który został wystawiony przed świątynią. Tam powitano przybyłych gości, przemówienie wygłosił m.in. biskup chełmiński Bernard Czapliński, odczytano bullę koronacyjną i poświęcono korony. Samemu aktu koronacji dokonał Prymas Wyszyński, biskup Bernard Czapliński i o. Paschalis Rywalski. Następnie przedstawiciele diecezji, zakonu kapucynów oraz wiernych z parafii rywałdzkiej odczytali akt oddania się Matce Bożej [Korolko 1986, 13-22; *Sanktuaria maryjne* 2003, 113-119]. Kolejnym wydarzeniem była msza św., której przewodniczył arcybiskup poznański Antoni Baraniak, a kazanie wygłosił Prymas Wyszyński.

Po koronacji Prymas Wyszyński wystosował do gwardiana klasztoru w Rywałdzie list, w którym czytamy między innymi: „Jestem wam wdzięczny, że otworzyliście bramy mocarzom ciemności, bym mógł pozostawać pod opieką Matki Bożej Rywałdzkiej. Z wielką wdzięcznością za tę opiekę koronowałem Ją – świadom, że »miłującym Boga wszystko pomaga do dobrego«” [Korolko 1986, 82].

Rok 1978- poświęcenie kamienia węgielnego pod kościół Świętych Polskich Braci Męczenników w Bydgoszczy

15 kwietnia o godz. 18.00 Prymas Wyszyński przybył wraz z biskupami pomocniczymi gnieźnieńskimi Janem Czerniakiem i Janem Michalskim do Bydgoszczy [Kutta, Borodij, Pastuszewski 1997, 356; Romaniuk 2002, t. 4, 447]. Powodem wizyty było poświęcenie kamienia węgielnego w parafii Świętych Polskich Braci Męczenników. Był to pierwszy kościół wybudowany po II wojnie światowej w Bydgoszczy dla upamiętnienia tysięcy mieszkańców miasta, zamordowanych podczas okupacji hitlerowskiej. Inicjatorem jego budowy był Prymas Wyszyński.

Na początku Prymas udał się do baraku przystosowanego do potrzeb kultu religijnego i modlił się przed Najświętszym Sakramentem. Następnie na miejsce głównych uroczystości przyniesiono kamień węgielny pochodzący z fundamentów archikatedry gnieźnieńskiej. Został on wmurowany w ścianę prezbiterium, natomiast obok niego umieszczono akt erekcyjny. Uroczystą mszę św. celebrował ks. prałat Kazimierz Frąckowski, dziekan IV dekanatu bydgoskiego. Uroczystość zebrała rzesze wiernych oraz księży z Bydgoszczy i okolic [Polak 1978, 1; Biniak 1990, 65]. Po mszy św. Prymas wraz z biskupami udzielili

wiernym błogosławieństwa pasterskiego, po czym wspólnie odśpiewano „Boże, coś Polskę”. Następnie goście udali się do domu parafialnego, gdzie Prymas dokonał jego poświęcenia.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie:

- Urząd do Spraw Wyznań, sygn. 78/78

Archiwum Diecezjalne w Pelplinie:

- Sacrum Poloniae Millennium

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Gdańsku, Delegatura w Bydgoszczy:

- sygn. 030/38, Plan uroczystości ingresowych.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie:

- sygn. 01283/109, Pismo Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy z 1 lutego 1949 roku.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy:

- Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bydgoszczy, sygn. 51/VII/70, 4606,

Archiwum Parafii św. Wawrzyńca w Nakle:

- Kronika parafii św. Wawrzyńca (1956-1962).

Archiwum Parafii Chrystusa Króla w Toruniu:

- Kronika parafialna

Archiwum Parafii w Rywałdzkie Królewskim:

- Koronacja M. B. Rywałdzkiej 3 września 1972 r.;

Archiwum Prowincji Toruńskiej Zgromadzenia Sióstr św. Elżbiety w Toruniu:

- Kronika zakonna

Archiwum Redemptorystów w Toruniu:

- Kronika parafialna 1959-1979.

Źródła publikowane

Aparat Bezpieczeństwa

2010 *Aparat Bezpieczeństwa w walce z Kościołem katolickim w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945-1956*, oprac. T. Chinciński, A. Paczoska-Hauke, Bydgoszcz-Gdańsk.

Czynności pasterskie

1959 *Czynności pasterskie J. Em. Ks. Kardynała Prymasa*, „Wiadomości Archidiecezji Gnieźnieńskiej”, nr 9.

Dzieła zebrane

2012 Stefan Wyszyński, *Dzieła zebrane*, t. 10, Warszawa.

Jubileusz „Ateneum Kapłańskiego”

1959 *Jubileusz „Ateneum Kapłańskiego”*, „Ateneum Kapłańskie”, t. 58.

Kongres Maryjny w Nakle

1961 *Kongres Maryjny w Nakle*, „Wiadomości Archidiecezji Gnieźnieńskiej”, nr 12.

Konsekracja

1963 *Konsekracja ks. biskupa sufragana*, „Kronika Diecezji Włocławskiej”, nr 5.

List pasterski

1967 *List pasterski z okazji koronacji obrazu Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Toruniu (1.X.1967)*, „Orędownik Diecezji Chełmińskiej”, t. 18.

Ład w myślach

2001 Ks. S. Wyszyński, *Ład w myślach. Artykuły z „Ładu Bożego” z lat 1945-1946*, Włocławek.

Na szlaku Tysiąclecia

1996 Stefan Wyszyński, *Na szlaku Tysiąclecia. Wybór kazań*, Warszawa.

Pro memoria

2007 Stefan Wyszyński, *Pro memoria. Zapiski z lat 1948-1949 i 1952-1953*, Warszawa.

W służbie Boga i Polski

2014 *W służbie Boga i Polski. Komunistyczna bezpieka wobec kardynała Stefana Wyszyńskiego*, pod red. J. Mareckiego, F. Musiała, wybór, wstęp i opracowanie J. Marecki, P. Nitecki, R. Szczypta-Szczęch, Kraków.

Zapiski milenijne

2001 Stefan Wyszyński, *Zapiski milenijne. Wybór z dziennika „Pro memoria” z lat 1965-1967*, Warszawa.

Zapiski więzienne

1995 Stefan Wyszyński, *Zapiski więzienne*, Warszawa.

Opracowania

Bagrowicz J.

1994 „*Ateneum Kapłańskie*” *dzieło seminaryjnego środowiska naukowego*, [w:] *Od wieków kształci pasterzy. Wyższe Seminarium Duchowne we Włocławku*, pod red. J. Bagrowicza, W. Hanca, T. Lewandowskiego i K. Rulki, Włocławek.

Bartoszewski G.

2013 *U pocieszycielki strapionych w Rywałdzie. Łaski otrzymane za pośrednictwem Matki Bożej Rywałdzkiej i przyczyną Sługi Bożego Stefana Kardynała Wyszyńskiego*, Warszawa.

Białkowski M.

2014 *Zwiazki Prymasa Polski Stefana kardynała Wyszyńskiego z Włocławkiem*, [w:] *Prymas Polski Stefan Kardynał Wyszyński na ziemi pomorskiej i Kujawach*, pod. red. M. Białkowskiego i W. Polaka, Toruń.

Biniak R.

1990 *Bogu i Im zbudowaliśmy tę świątynię*, Bydgoszcz.

Chinciński T.

2006 *Bydgoskie*, [w:] *Millenium czy Tysiąclecie*, pod red. B. Noszczaka, Warszawa.

2007 *Obchody milenium Chrztu Polski na terenie Bydgoszczy i województwa bydgoskiego*, „Ateneum Kapłańskie”, nr 148, z. 3.

Co wiemy o pierwszej wizycie

2009 *Co wiemy o pierwszej wizycie Prymasa Tysiąclecia*, „Soleckie Wiadomości z Ratusza”, nr 107.

Czaczkowska E.

2009 *Kardynał Wyszyński*, Warszawa.

2013 *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków.

Gajewski S.

2014 *Wizyty Prymasa Polski Stefana kardynała Wyszyńskiego w Bydgoszczy w świetle dokumentów Delegatury Bydgoskiej Instytutu Pamięci Narodowej*, [w:] *Prymas Polski Stefan Kardynał Wyszyński na Ziemi Pomorskiej i Kujawach*, pod red. M. Białkowskiego i W. Polaka, Toruń.

Kaliski B.

2012 *Archidiecezja gnieźnieńska w czasach komunizmu 1945-1980*, Warszawa.

Karwowska B., Rozynekowski W., Zygnier L.

2011 *Gdy się kocha Boga, Kościół, swoją Ojczyznę... Adolf Piotr Szelązek 1885-1950*, Warszawa.

Konopka W.

2012 *Pobyty prymasa Stefana Wyszyńskiego w Toruniu. Z dziejów Kościoła katolickiego w Toruniu po II wojnie światowej*, Toruń.

2013 *Uroczystość końcowa obchodów milenijnych diecezji chełmińskiej w Chełmży*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 21.

Konopka W. Rozynekowski W.

2016 *Na szlaku Prymasa Tysiąclecia. Prymas Stefan Wyszyński na Kujawach i Pomorzu*, Warszawa.

Korolko M.

1986 *Matka Boża Rywałdzka. Kult i teksty liturgiczno-modlitewne*, Warszawa.

Kujawski W.

2001 *Szkic włocławskich dziejów Stefana Wyszyńskiego*, *Ateneum Kapłańskie*, t. 136 (553).

Kutta J., Borodij E., Pastuszewski S.

1997 *W okresie PRL 1945-1989*, [w:] *Kościół katolicki w Bydgoszczy. Kalendarium*, pod red. J. Kutty, Bydgoszcz.

Lossow J., Witt R.

2003 *Sługa Słowa Bożego i Jedności Chrześcijan*, Warszawa.

Łbik L.

2009 *Zarys dziejów bydgoskiej katedry*, „*Studia Bydgoskie*”, t. 3.

Makacewicz I.

2007 *Prymas Stefan Wyszyński z wizytą w Bydgoszczy – maj 1949 r.*, „*Czasy Nowożytność*”, t. 20.

Miloch G.

2007 *Obchody Milenium w Toruniu i Chełmży. Krajowy obchód milenijny diecezji chełmińskiej*, „*Ateneum Kapłańskie*”, t. 148, z. 3.

Pastuszewski S.

1999 *Papież w Bydgoszczy*, Bydgoszcz.

Polak G.

1978 *Wmurowanie kamienia węgielnego pod nowy kościół*, „*Słowo Powszechne*”, nr 87.

Polak W., Rozyrkowski W.

2009 *Z dziejów Sanktuarium Matki Bożej Rywałdzkiej*, Rywałd Królewski.

Poniński A.

2007 *Uroczystości milenijne we Włocławku*, „*Ateneum Kapłańskie*”, nr 148, z. 3.

Pylak B.

2000 *Kardynała Stefana Wyszyńskiego droga z Lublina do Gniezna i Warszawy*, [w:] *Digilis me? Pasce: księga jubileuszowa dedykowana biskupowi sandomierskiemu Wacławowi Józefowi Świerżawskiemu na pięćdziesięciolecie święceń kapłańskich 1949-1999*, t. 2, pod red. S. Czerwika, M. Mierzwy, R. Majkowskiej, Sandomierz.

Raina P.

1991 *„Te Deum” narodu polskiego: obchody Tysiąclecia Chrztu Polski w świetle dokumentów kościelnych*, Olsztyn.

1993 *Kardynał Wyszyński. Droga na Stolicę Prymasowską*, Warszawa.

Romaniuk M.P.

1994, t. 1; 1996, t. 2; 2001, t. 3; 2002, t. 4 *Życie, twórczość i posługa Stefana Kardynała Wyszyńskiego Prymasa Polski*, Warszawa.

2011 *Prymas Tysiąclecia w pamięci Polaków 1981-2011*, Warszawa.

Rozynkowski W.

2006 *Odsłonięcie tablicy poświęconej Prymasowi kard. Stefanowi Wyszyńskiemu*, „Niedziela. Głos z Torunia”, nr 9.

2010a *Koronacja figury Matki Bożej w Rywałdzie Królewskim*, „Nasza Przeszłość”, t. 113.

2010b *Pobyty Prymasa Polski Ks. Kardynała Stefana Wyszyńskiego w granicach obecnej diecezji toruńskiej*, „Teologia i Człowiek”, nr 16.

2012 *Z dziejów sanktuarium Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Toruniu*, Toruń.

Sanktuaria maryjne

2003 *Sanktuaria maryjne Diecezji Toruńskiej*, pod red. M. Mroza i W. Rozynkowskiego, Toruń.

Sroka Z.

1980 *Z dziejów parafii i kościoła św. Wincentego a Paulo w Bydgoszczy (1924-1975)*, „Nasza Przeszłość”, t. 53.

Śmigiel K.

1999 *Z dziejów obrazu i kultu Matki Pięknego Miłości w Kościele kolegiatnym (farnym) w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. 21.

Wójcik J.

2001 *... i wróciła na szlak nawiedzenia*, Suchedniów 1976-Rzym 1982, wydanie II, kwiecień 2001.

Żaryn J.

2012 *Kościół, naród, człowiek czyli Opowieść optymistyczna o Polakach w XX wieku*, Warszawa.